

Pécsi Tudományegyetem
Néprajz – Kulturális Antropológia Doktori Program

Mikos Éva

„Hármat üt Árpád vezér rettentő pajzsára”

**A magyar honfoglalás szöveghagyományának
megkonstruálása és popularizálása
a XVIII–XIX. században**

Doktori disszertáció tézisei

Témavezető: Nagy Ilona
egyetemi docens, PhD

2007

Ezúton is szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik valamilyen formában segítségemre voltak ebben a szellemi kalandban, és remélem, továbbra is számíthatok rájuk!

- Először gimnáziumi magyar tanárnőmnek, Sereginé Székács Csillának, aki előbb tudta, mi leszek, ha nagy leszek, mint én magam, és mindig a nyomomban járt.
- Nagy Ilonának, aki vérbeli „Doktormutter”-ként szintén kezdetektől tud mindent, de nem árulja el magát, hanem türelmesen kivárja, hogy magamtól jöjjek rá.
- Benedek Katalinnak és Landgraf Ildikónak, intézeti szoba- és kutatóosztály-társaimnak, valamennyi írásom első olvasóinak, hogy kezdetől partnernek tekintenek, és hogy napi szinten vitathatjuk meg a felmerülő szakmai problémákat.
- Gulyás Juditnak és Pócs Évának – nem csak a házi védés lektoraiként elmondott – tartalmas kritikáikért és mindenkor őszinte lelkesedésükért.

- A PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszéke oktatóinak, hogy elindítottak, az MTA Néprajzi Kutatóintézete vezetőinek, hogy befogadtak.
- A Nagy Ilona vezette OTKA T 0430071 számú kutatási programnak, hiszen anyagi segítség nélkül nem jött volna létre ez a dolgozat sem.

- Életem párjának, hogy életemben technikai szerkesztőként és nyelvi lektorként is közreműködik, valamint szüleimnek, hogy mindig képesek elfogadni az adódó helyzetet.

Bevezetés

A disszertációt a XVIII. század utolsó harmada és az első világháború közötti időszak populáris olvasmányainak megismerése motiválta. Nem általánosságokban kívánja megragadni a népszerű irodalom, a magyar ponyvák és kalendáriumok alkotótechnikáját, ízlését, illetve másfél évszázadon átívelő alakulástörténetét, csupán egyetlen téma, a magyar *honfoglalás*, a magyarság etnogenezisének populáris ábrázolásait kívánja bemutatni. Célja átláthatóbbá tenni a magyar társadalom legszélesebb rétegét képező parasztság polgári emancipációjának folyamatát a XIX. század során. A tulajdonképpen jobbágyfelszabadítást a parasztság szellemi téren történő integrálása kísérte, amelynek fontos eszköze volt a nemzeti tudat kialakítása a közös eredet képzetének segítségével. A történeti tudat formálásában történeti narratívák, elsősorban mondák segítettek. Terjesztésükben a XIX. század közepétől jelentős szerepet játszott a sajtó előfutárának tekinthető ponyvairodalom, illetve annak is legnagyobb példányszámban forgalmazott és használt része, a kalendárium.

1. Kérdésfeltevések

A disszertáció a XIX. század populáris írásbeliségének *honfoglalásképét*, *nemzeti eredetről* vallott felfogásának mintegy másfél évszázados alakulástörténetét vázolja fel, bemutatva, hogy az egyes narratíva-típusok a popularizálás során milyen minőségi, formai, fogalmi módosulásokon mentek keresztül. A populáris nyomtatványok honfoglalásképének, ezen keresztül sajátos nemzeti narratívájának hogyan sikerült eredményesen befolyásolnia célközönségét, s mindennek milyen folklorisztikus összetevői vannak.

- Arra is rámutat a dolgozat – mint ezt számos kortárs folklorisztikai kutatásból is tudjuk –, hogy mindennapjainkat mennyire behálózza a *folklór*. Kis túlzással azt is állíthatjuk, hogy műfajtól függetlenül folklór szüzsék (mitológmák, mondák, anekdoták stb.) a legváltozatosabb szövegek szervező elvét jelentik. A folklór szüzsék és motívumok fennmaradása, túlélése, közvetítése nem csupán a szójhagyományban lehetséges. A XVIII. század végétől mindinkább fontossá váló, nyomtatott írásbeliség kezdetétől fogva táptalaja, hordozója, közvetítője, sőt kitermelője volt a folklór legváltozatosabb formáinak. A folklór szüzsék és motívumok fennmaradásának legfontosabb feltétele az, hogy szükség legyen rájuk; mindig ott tűnnek fel, ahol egy rendszerbe illeszkedve szerepet képesek betölteni. E szempontból az újkor második felétől kiemelt jelentőségű a mindenkorai tömegmédiá. Ezek a XIX. század vonatkozásában leginkább a ponyvanyomtatványok és kalendáriumok, amelyek vizsgálatára a fent vázolt aspektusokból e dolgozat vállalkozik.

- A néprajztudomány – és számos más, a XIX. században intézményesülő tudományág – keletkezését jellemző tudományeszmény hosszú időre meghatározta kutatásának módszertanát, irányát. A történeti tudományok közül a *történeti néprajzban* (az anyagi kultúra és a szellemi néprajz, azaz a folklorisztika területén egyaránt) volt talán a legkitartóbb, legmakacsabb ez az *eredetkérdés* fogalmával leírható alapproblematika. A folkloristák is mindig az egyes elemek, szüzsék, motívumok keletkezésének helyét, idejét firtatták. Egyrészt a lezárás szándékával íródott e disszertáció, emellett azonban konstruktív céllal is. Választ keresve arra a kérdésre, hogy a magyar honfoglalás mondái, eredetmítoszai milyen *funkciót* töltek be a XIX. század nagy nemzetépítési lázában, más, ma létező, működő tudományos irányok áramába való bekapcsolódást igyekszik lehetővé tenni. A honfoglalás történetét elbeszélő szüzsék, motívumok ezer alakban, formában, a legváltozatosabb szövegekörnyezetben és társadalmi miliőben jelentek meg, és alakultak, formálódtak a „hosszú XIX. század” során. Mindezek nyomon követése már önmagában is érdekes lehet, bár e dolgozat kitüntetett célja a formálódás egyik „végpontjának” tekinthető popularizálódás vizsgálata.

- Napjainkban is virágoznak az úgynevezett „déliabos” elméletek, amelyek a magyar történelem egészét, de különösen a magyarság eredetét, őstörténetét helyezik sajátos megvilágításba. E nemzetkarakterológiákat, nemzeti eredetmítoszokat felhasználó és gyártó írásművek, képzőművészeti alkotások a legkülönbözőbb hordozókon jelennek meg. Legfontosabb jellemzőjük, hogy szemben állnak a hivatalos tudomány álláspontjával, s

helyette saját történelem, mitológia, világkép kialakítására törekcszenek. E populáris tudományos művek módszerei és motivációi – genetikusan vagy véletlenül – összefüggésbe hozhatóak a XIX. század polgárosodó Magyarorszáának hasonló törekvéseivel, közöttük motivikai és motivációbeli rokonság figyelhető meg. A rendszerváltás utáni Magyarországon újra feltámadt a korábban, közel ötven évig elfojtott igény az identitás egyszerű, közérthető szöveges és képi megformálására, a nemzet legitimitását szolgáló narratívákra. E hirtelen támadt érdeklődés számos korábbi korszak hordalékát kavarta fel úgy, hogy nem ügyelt azok eredeti megjelenésének kontextusára. E jelenség értelmezéséhez tehát előzményeinek ismeretére is szükség van, jelen dolgozat tehát egy átfogó identitástörténeti kutatás első állomása is lehet.

- Járulékos cél továbbá adalékokat szolgáltatni az írásbeliség-szóbeliség kettősségéről szóló régi, ám újra és újra megélénkülő vitához. Az utóbbi időben számos tudományág képviselője nem ért egyet e merev szétválasztással. A disszertáció adalékokat vonultat fel annak illusztrálására, hogy a szóbeliség és írásbeliség, illetve az irodalom és a folklór közötti kapcsolat sokkal bonyolultabb annál, mint amit e kétpólusú modell reprezentálni képes. Az írott szövegek is rendelkezhetnek a folklór bizonyos vonásaival, például hordozhatnak folklór-műfajokat, illetve a folklórban ismert szüzséket, amelyeknek variánsait is kialakíthatják. Az irodalomban is létrejöhetnek olyan motívumok és szüzsék, amelyek, bár struktúrájukban hasonlítanak a szóbeliségben élő társaikra, mégsem léteztek soha a szájhagyományban.

- Jelen dolgozat egyben esettanulmány is kíván lenni, példázat arra, hogy a populáris- illetve tömegkultúra a legkülönbözőbb médiumok segítségével miképpen alakítja saját arculatát az elit kultúrával folyamatos kapcsolatban, mégis saját törvényei szerint. E néhány szüzsé és motívum történetét felgöngyölítve arra a kérdésre is választ kapunk, hogy miben különbözik a populáris irodalom, a tömegkultúra és általában a tömegmédia alkotásmódja az elit irodalmiságtól és a folklórtól, hogyan adaptálja azok bizonyos elemeit, ugyanakkor miképpen határolódik el tőlük.

2. Módszertan

2. 1. Elméleti háttér

E munka sokféle, egymástól meglehetősen különböző elméleti megközelítésű diszciplína eredményeit használja, és ezeken belül is több irányba nyitott. Alapmódszertanát tekintve *filológiai* jellegű: lappangó vagy csak ritkán forgatott szövegbázis újraolvasását végzi el, igyekszik összefüggéseket keresni, a filológiai munka során feltárt adatokat pedig néhány kurrens diskurzus kérdésfeltevéséibe bekapcsolni. Utóbbiak között első helyen a *történeti folklorisztika*, a másodikon az *irodalomtörténet* említhető.

A történeti folklorisztika az utóbbi két évtizedben jelentős eredményekkel büszkélkedhet az írott források hasznosítása területén. Elsősorban a XVIII. századi közköltészet (Küllös Imola és Csörsz Rumen István kutatásai), valamint a XIX. századi ponyvairodalom folklórra tett hatásával kapcsolatos vizsgálódásokra (Nagy Ilona, Landgraf Ildikó és Kríza Ildikó munkássága) gondolhatunk, amelyek jelen dolgozat szempontjából rendkívül fontos előzményeknek tekinthetőek. Az irodalomtörténet bekapcsolása annál is inkább fontos, mert jelentős részben irodalmi művekben jelentek meg, illetve maradtak fenn azok a történeti monda-szüzsék és -motívumok, amelyek e kutatás tárgyát jelentik. Az irodalomtörténethez való harmadik kapcsolódási pontot azok az aktuális irodalomtörténeti, kritikátörténeti vizsgálatok jelentik, amelyek a tudományos gondolkodás mitikus vonatkozásai iránt érdeklődnek. Ilyenek a XIX–XX. századi írók és gondolkodók ősvallásról, ősmagyarságról szóló nézetei, s mindezen jelenségek XIX. század nemzetépítő munkájában betöltött szerepe.

A közelmúltban indult meg a kritikátörténet új, szemléletmódjába kulturális antropológiai tapasztalatokat is beépítő, többek között Dávidházi Péter, S. Varga Pál és Szajbély Mihály nevével fémjelezhető iránya, amely a XIX. század irodalmi köreinek társadalóműjítő koncepcióján belül igyekezett megragadni az irodalom és az irodalomtörténet-írás helyét. A nagy nemzetépítő programot feltárva magyarázta a korabeli szépirodalmi munkák retorikáját, poétikáját, s ezen keresztül értelmezett újra bizonyos kanonikus műveket. A néprajztudomány számára e munkák azért is fontosak, mert például az említett szerzők a kulturális antropológia

és a néprajz hazai kutatási eredményeit is felhasználták. Előbbiek mellett Szilágyi Márton és Takács József képviseli azt az eszmerendszert, amely *az irodalomtörténet társadalomtudományi fordulatának* nevezhető. Az említett szerzők az irodalom recepciótörténetének vizsgálatakor: kritika-, sajtó-, kultusz- valamint tudománytörténeti munkáikban társadalomtörténeti, mentalitástörténeti kérdésekre is választ keresnek. A korabeli olvasói attitűddel, befogadói magatartással kapcsolatos vizsgálataik az olvasástörténeti kutatások háttérét is jelenthetik. Elképzelhető egy visszacsatolási folyamat is, amelynek során a néprajz reagálhatna a passzívan általa is indított kihívásra, s használhatná az irodalomtörténészek által kidolgozott munkamódszereket a nem irodalomtörténeti szempontból értékelhető szövegek elemzéséhez.

2.2. Gyakorlati problémák – forrásfeltárás

Elöljáróban el kell mondani, hogy a dolgozat megírása idején még nem létezett egy, a teljes magyar nyelvterület ponyva- és kalendáriumállományáról készült összefoglaló bibliográfia. E nélkül sem a teljes megjelent, sem pedig az abból fennmaradt anyag korpusza nem ismerhető pontosan. (A szerző nem titkolt vágya egy ilyen, pl. Szlovákiában már létező regeszta elkészítése.) Az elemző dolgozat mintavétel alapján készült, a honfoglalás tucatnyi ponyvai feldolgozása mellett kb. 1700 kötetnyi kalendáriumot dolgozott fel, nagyobb részt az *Országos Széchényi Könyvtár*, kisebb részben a *Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár* gyűjteményéből. Ez 132 sorozat darabjait jelenti. Egy sorozat átlagosan 5–15 évfolyamot tartalmaz, illetőleg ennyi eleme hozzáférhető. Vannak olyan kiadványok, amelyeknek egyetlen darabja ismert, a sorozatok azonban javarészt ténylegesen sorozatok. A válogatásnál ez annál is inkább fontos, mert már a XIX. század elejétől sok szöveg folytatásokban jelent meg.

A XVIII. századi kiadványok esetében nem volt igazán mód a válogatásra, valamennyi, a fent említett közgyűjteményben fellelhető kötet bekerült a dolgozat mintájába. A XIX. század első feléből is korlátozottak a lehetőségek, szinte minden fellelhető sorozat feldolgozásra került, függetlenül attól, hogy hány példánya ismert. A tárgyalt időszak első feléből tehát az előbbieknél jóval rosszabb statisztikát kapunk az egy sorozaton belüli elemeket tekintve. Valódi válogatásra csak a XIX. század második felének anyagából volt lehetőség. Ebből a korszakból már színes kínálat állt rendelkezésre. Számos kiadó létezett, s néhány kiadó palettáján akár 10–15 párhuzamos sorozat is szerepelhetett. Ezekben nagyon sok hasonló olvasmány- és képanyag volt, ezért itt feltétlenül szükség volt a válogatásra.

A dolgozat mellékletének első részében található összefoglaló táblázat bemutatja a felhasznált kalendáriumokat cím, (ha van) szerkesztő, megjelenési hely, év és kiadó szerint. A felsorolás sorrendjét az egyes sorozatok első ismert évfolyamának megjelenési éve határozta meg. A táblázat azt is közli, hogy adott kiadványsorozat darabjai melyik könyvtárban és milyen jelzet alatt olvashatóak. A következő oszlop a fellelhető évfolyamokat sorolja fel. A felsorolást egy évtizedek szerinti megoszlást reprezentáló diagram egészíti ki, amelyből jól látható, mely időszakok jelentették a kalendáriumkiadás csúcspontját, s mikor volt kisebb-nagyobb visszaesés. A második diagram a megjelenés helyéről tájékoztat, bemutatva azokat a városokat, amelyek a kalendáriumok kiadásának központjait jelentették. A 3. számú diagram évtizedekre lebontva közli az áttekintett anyag arányait, azt, hogy adott évtizedben hány kalendáriumkötet szerepel a mintában. Ez alapján látható, hogy a kalendáriumok fellelhető, s a dolgozat mintájában szereplő példányainak száma az 1800-as évek elejétől az első világháborúig egyenletesen emelkedett, feltehetően valamelyest a kiadás volumenének változásával arányosan. Az 1830-as és 1840-es évtizedek kisebb lokális maximumot mutatnak, amelyet az 1850-es évek jelentős visszaesése követett.

Az 1. számú táblázatban félkövér betűvel kiemelve szerepelnek azok a kiadványok, amelyekben a magyarság eredetével, vándorlásával, honfoglalásával kapcsolatos, illetve mindezek XIX. század végi reprezentációs formáira vonatkozó szövegek és képek láttak napvilágot. A 2. számú táblázat összesítve mutatja be a honfoglalás témája szempontjából érintett naptársorozatokat; a dolgozathoz felhasznált 132 kiadványból 30 sorozat érintett, tehát megközelítőleg minden negyedik kiadványban olvasható valamilyen információ a honfoglalásról, a magyarság eredetéről, vándorlásáról. Az esetek közel egyharmadában egy sorozat több darabja is érintett volt, s az sem ritka, hogy akár három-négy kötet is tartalmaz a

honfoglalásra vonatkozó ismereteket. A 2. számú táblázat utolsó oszlopa felsorolja a téma szempontjából kitüntetett évfolyamokat. Az 1753 kalendárium-évfolyamból mindössze 63-ban található a dolgozat témájába vágó anyag. A statisztika az egyes kalendárium-kötetek felől nézve tehát lényegesen rosszabb, mint a sorozatokat tekintve. Ez összesen 73 különböző szöveget jelent, tíz esetben fordul elő ugyanis, hogy egy kötet több, egymástól jól elkülöníthető szöveget is tartalmaz.

A magyarországi kalendárium-irodalom differenciáltságának bemutatására a dolgozat külön fejezetben elemzi annak társadalomtörténeti és tematikus változásait, ezen belül a folklórral való kapcsolatának alakulástörténetét. Szintén kisebb részfejezetben mutatja be a saját vizsgálat alapján legfontosabbnak ítélt kiadókat, illetve kiadványtípusokat. Mindezt annak érdekében teszi, hogy az olvasó számára világos legyen, milyen társadalmi és művelődési kontextusban jelentek meg a honfoglalásról és a magyarság eredetéről, vándorlásáról szóló beszámolók.

3. A dolgozat felépítése

A disszertáció egy hosszabb kutatástörténeti fejezettel kezdődik, amelynek első része a populáris olvasmányokról eddig magyarul megjelent szakirodalom részletes bemutatására és értékelésére vállalkozik, elsősorban a világi témájú ponyvák és kalendáriumok szakirodalmára helyezve a hangsúlyt. A téma kutatásában több tudományterület is érintett, így a történettudomány társadalomtörténeti, művelődéstörténeti érdeklődésű szakemberei, a történeti antropológia képviselői mellett a néprajzosok, kulturális antropológusok, valamint a művészet- és irodalomtörténészek is haszonnal forgathatják ezeket a nyomtatványokat. A fejezet az egyes diszciplínák sajátos kérdéskérdései mentén igyekszik csoportosítani a szakirodalmat.

A tudománytörténeti összefoglalás második része a honfoglalás-mondák kutatásának történetét eleveníti fel, amelyben az eredetre: az eredeti formára, illetve a forma eredetére került a legnagyobb súly. E fejezet nem titkolt célja, hogy kimozdítsa a holtpontról a honfoglalás-történetek vizsgálatát. Ehhez felvázolja a honfoglalás-mondák valamennyi írásos előfordulását a középkori krónikáktól az újkori történetírói munkákon át egészen a felvilágosodás-kori, reformkori valamint későromantikus irodalmi alkotásokig. E hosszú folyamat során az egyes szüzsék és motívumok különböző társadalmi rétegek és csoportok identitását voltak hivatottak biztosítani, tehát a legváltozatosabb feladatokat voltak képesek ellátni. Ezen újrafelhasználási fázisok közben jelentésmódosulásokon is keresztülmentek.

Sokan sokféleképpen érveltek amellett, hogy a magyar honfoglalás narratív hagyománya az írásos forrásokban maradtak fenn, s hogy a felvilágosodás kezdett újra intenzíven érdeklődni iránta. Azt azonban nem sikerült mindenki számára megnyugtatóan igazolni, hogy e szövegek a szóbeliségben, illetve a paraszti szájhagyományban nem érhatték meg a XX. századot. Jelen dolgozat ennek bizonyítását is szolgálni kívánja. Elsődleges érvként azt hozza fel, hogy a honfoglalás utáni évszázadok során csupán a társadalom vezető rétegének volt szüksége e szüzsékre és motívumokra, illetve rendelkezett megfelelő eszközkészlettel annak megőrzésére, így a téma teljes társadalmi spektrumon való terjedése kizárható. Bár már szintén rávilágítottak a folkloristák, hogy egy-egy folklór-elem fennmaradását annak az egész folklór-rendszeren belül betöltött szerepe biztosítja, a dolgozat történeti áttekintő fejezete vállalkozik e kérdés alapos áttekintésére is, végigjárva a honfoglalás-történetek írásos hagyományozódásának és funkcióinak történelmi alakulását.

3.2. A történeti áttekintést követően a tizenegy ponyvai és 73 kalendáriumi feldolgozás, valamint a hozzájuk kapcsolódó képek elemzése következik.

3.2.1. Az első elemző fejezet a *ponyvai hősepika* és az irodalmi eposzok viszonyát vizsgálja, bizonyítva azt, hogy az elit irodalmi élet elvárásai a XIX. század második felében már képesek voltak termékenyítően hatni a populáris réteg igényeire, ízlésére. Arany János terve az eposz népivé tételére azonban nem valósulhatott meg, az eposzi tematika tendenciaszerűen nem folklorizálódott. A XIX. század második felében a parasztok nem tanulták el a ponyvahőseposzokat, mert azok nem illeszkedtek saját elvárásai rendszerükbe. Az általános iskolázottság ekkor a parasztság jelentős része számára már lehetővé tette a ponyvaolvasást,

sőt, anyagi helyzete a ponyvák megvásárlását is. A honfoglalás megnevesített formájának a ponyván, illetőleg a tömegkultúrában való megjelenése a nemzeti identitás, történelmi eredetudat és irodalmi műveltség iránti fogékonyságnak a polgári szinten való megjelenését jelenti csupán. A parasztság ebben az időben még nem részesülhetett e civilizációs javakból.

3.2.2. A második elemző fejezet a kalendáriumok *vizuális elemeit* mutatja be, elsősorban azok művelődéstörténeti vonatkozásaira helyezve a hangsúlyt. Megállapítja, hogy a XVIII. század végének első illusztrált kiadványai korábbi korszakok ábrázolási gyakorlatához nyúltak vissza, a reneszánsz ikonográfiai hagyományaira építő barokk emblematika által életre hívott hősábrázolások egészen a XIX. század derekáig tetten érhetőek a kalendáriumok lapjain. A portrékat a XIX. század közepétől kezdte lassan, fokozatosan felváltani a jelenetek ábrázolása, amelyek szintén az elit képzőművészeti alkotásokból, immáron elsősorban a kortárs historizáló festészetből merítettek ihletet. A századvég millenniumi ünnepségsorozatának sajátos historizmusa, amely a Feszty-körképben kulminált, szinte nyomtalanul tüntetett el minden attól különböző ábrázolási hagyományt a populáris nyomtatványok lapjairól. A kalendáriumi honfoglalás-illusztrációk változása képletes példája a populáris irodalom konzerváló szerepének, egyben mértékletes, de biztos változásának.

3.2.3. A harmadik, egyben legnagyobb elemző fejezet 150 év kalendáriumi honfoglalás-hagyományát tekinti át, két szakaszban tárgyalva a vizsgált korszakot. A XVIII. század utolsó évtizedeitől a jobbagyfelszabadításig terjedő időszak a kalendáriumi történeti ismeretterjesztő fejezetek gyors változását hozta: a korábbi évszázadokat jellemző kronológiák helyét a terjedelmesebb, elbeszélő modor vette át, amely elsősorban a korábbi évszázadok történetírásaiból merített. A történetírás évszázadokig nem volt mentes a folklorisztikus elemektől, elbeszélésektől, s ezt az írott hagyománnyal folyamatos kapcsolatban álló korabeli (nemesi) szájhagyomány is támogatta. A kalendáriumokon e korszakban megjelent mondaszűzsék egyszerre származhatnak irodalmi előképekből, szóbeliségből, illetve lehetnek a kalendarista alkotó fantáziájának gyümölcsei.

A századközép utáni időszak populáris nyomtatványaira a történetírástól való fokozatos távolodás volt jellemző. A honfoglalás tematika elemeire, a szájhagyományozó folklórból ismert szűzsékre és motívumokra esett szét. A motívumok az egyes kiadványok között szabadon vándorolhattak, mivel a populáris nyomtatványok még ekkor sem voltak tekintettel a szerzői jogokra. A szerkesztők az elit és a populáris szerzők által konstruált honfoglalás-hagyomány elemeit közös tulajdonnak tekintették, azokat szabadon variálták. Fentieknek, valamint a magaskultúrával folytatott folyamatos párbeszédnek köszönhetően sajátos, a folklórra több szempontból emlékeztető rendszer alakult ki, amely magában foglalta a középkori kútfők által megőrzött honfoglalás-mondákat, a történetírók által korábbi századokban kitalált motívumokat, valamint a XIX. századi irodalmi művek egyes elemeit. A szűzsék és motívumok időnként létező nagyelbeszélésekből az elit szerzők által kialakított keretbe rendeződtek, három típusát teremtve meg a honfoglalás-elbeszéléseknek. Az első típusba azok a szövegek tartoznak, amelyek leginkább a Bibliára, az ószövetségi *Kivonulás könyvére* támaszkodnak. Ezekben a honfoglalás a zsidó nép Egyiptomból való kivonulásával állítódik párhuzamba. A második elbeszélés-típust *mitikus narratívának* nevezhetjük, e szövegek ugyanis mondák előadásával támasztják alá érvelésüket, azt a benyomást keltve, mintha a háttérben egy egységes mitológiai rendszer állna. A harmadik narratíva-típust a *történelmi narratíva* elnevezéssel illelhetjük, hiszen a magyarok bejövetelét békés hódításként, történelmi szükségszerűségként írják le, egy a korban nagyon népszerű műre, Anonymus *Gesta Hungarorum*ára támaszkodva. Míg a biblikus narratívákban a kivonulás és a vándorlás, a történelmi narratívákban a bevándorlás és a letelepedés eseményei állnak a középpontban. Számos szöveg a két utóbbi típus, a mitikus és a történelmi narratívák sajátosságait ötvözi, sok ellentmondást teremtve ezzel.

4. Következtetések

4.1. A XIX. század paraszti- és munkásosztályának tagjai klasszikus irodalmi és történelmi szövegeken (is) nevelkedtek. A történelmi ismeretterjesztés (a földrajzi, természetrajzi, egyetemes néprajzi mellett) az 1850–1870-es évek kalendáriumainak legfontosabb része volt.

Még a sokat kritizált Bucsánszky-kalendáriumok is zömmel e témákkal kapcsolatos cikkeket közöltek, persze el kell ismerni, hogy nem mindig a megfelelő színvonalon. A fenti elemzés segítségével közelebbi és árnyaltabb képet kaphatunk a „hosszú XIX. század” populáris olvasmányainak világképéről, stílusáról.

4.2. A XIX. század populáris irodalmi alkotásaiban szinte minden olyan szépirodalmi, történetírói munka nyomait megtalálhatjuk, amelyeket a történeti áttekintő fejezet felsorolásszerűen bemutatott. A legbiztosabb támpontot jelenti, ha a kalendáriumi szerző-kompilátor név szerint említi meg forrását, mintáját. A legkiütközőbb Anonymus hatása, de számos ponton kontaminálnak a történetek Dugonics, Vörösmarty, később Ipolyi, Arany János műveivel. A populáris irodalmi szövegek nem hű utánzatai, nem kivonatai, leképeződései az elitből származó előképeknek. Egyrészt sokkal kevésbé lehetnek részletezőek, másrészt a szépirodalom igényei és alkotásmódja merőben eltért a populáris irodalmiságétól. Bár az utóbbi néhány ponton magáévá tette az elit eszményeit, lényegében azért közelebb állt a folklórhoz, bár teljesen azonos azzal sem volt. A XIX. század második felének kalendáriumi és ponyvai honfoglalás-hagyománya egyszerre volt inspirálója a szóbeliségnek, és jelezte előre a paraszti szájhagyomány lassú elmúlását; egy nagy korszak, az osztályokat integráló, parasztságot polgárosító, országot építő XIX. század sajátos képződménye.

4.3. A dolgozat egyik kulcskérdése az eredet problémájának megválaszolására tett kísérlet volt. A folklorisztika történeti paradigmájának a honfoglalás-történetek eredetére vonatkozó kérdésfeltevései a következőkben foglalhatóak össze: *megérhették-e a honfoglalás mondái a magyarok bejövetele óta eltelt ezer esztendő a szájhagyományban, illetőleg amennyiben nem, mivel vagy írásban, vagy írásban is hagyományozódtak, folklórnak tekinthetőek-e avagy sem.* Egyetlen határozott, és minden igényt kielégítő válasz szerintem nem létezik erre a kérdésre. A válasz tehát mindenképpen *válaszok* formájában realizálódhat. A dolgozat elején megfogalmazott kettős kérdést kiegészíttem egy harmadikkal. E szerint *vajon minek tekinthető a honfoglalás XIX. századi populáris hagyománya: folklórnak, irodalomnak, egyiknek sem avagy a kettő keverékének?* A dolgozat válaszlehetőségeket kínál e kérdésekre is.

4.3.1. A kortárs folklorisztika egyik legtöbb perspektívát kínáló ága a *kortárs mondák* (eredeti angol terminussal „contemporary legend”) vizsgálata. Nyugat-Európában és Észak-Amerikában mára e téma a folklorisztikai kutatások egyik legfontosabb irányzatává vált. Célja a sajtó és a különböző elektronikus médiumok, a rádió, a televízió, sőt, újabban az internet és a mobilkommunikáció folklórt alkotó és közvetítő szerepének, s az e csatornákon artikulálódó folklorisztikus jelenségek természetének megismerése. Magyarországon ez az irányzat még gyerekcipőben jár, s a következő nemzedékek feladata lesz a kijelölt munkafázisok elvégzése, a Magyarországon fellelhető anyag felkutatása, rendszerezése, értékelése.

Az irányzat egyik legjelentősebb képviselője az Egyesült Államokban élő Dégh Linda, aki a *kortárs monda* fogalom alatt elsősorban a hiedelmeket illetve a hiedelmek alapján létrejövő narratívákat, vagyis a *modern hiedelemmondákat* érti. A tömegkultúra hatása alól azonban régóta nem mentes a műfaj másik két ága, így a történeti, sőt az eredetmagyarázó monda sem. A kortárs mondához hasonló jelenséggel a tömegkultúra megjelenése óta, tehát már a XIX. századtól találkozhatunk, hiszen a műfaj legfőbb jellegzetessége, hogy – legnagyobb részt – a tömegmédiumok teremtik, közvetítik, variálják szüzséit. A XIX. század populáris irodalma, valamint sajtója éppen annyira felhasználója, közvetítője és teremtője volt a folklórnak, azon belül is elsősorban a rövid prózai műfajoknak, mint a XX. század utolsó évtizedei. A kortárs mondák és a nagyvárosi folklór kutatásából levonható tapasztalatok egyrészt tehát visszaszármaztathatók a történeti folklorisztikába is. Másrészt e kutatási irány fontos tapasztalatot rejt a téma jelenlegi kutatása számára is, hiszen a fent bemutatott, honfoglalással kapcsolatos mondák és irodalmi toposzok a kortárs magyar tömegkultúrában is rendszeresen feltűnnek.

A feltett kérdés megválaszolásához tehát a folklór fogalmának átalakítására van szükség, ha a definícióból kiiktatjuk azt a passzust, amely szerint csak az folklór, amit a szájhagyomány közvetít és a memória rögzít. Az utóbbi évtizedek magyar szakirodalmában is egyre több az ebbe az irányba mutató kezdeményezés. Elsősorban a paraszti írásbeliség folklorisztikai

vizsgálatára irányuló több évtizedes kutatási hagyomány folytatását, azon túl az irodalmi szövegek folklorisztikus természetének és variálódási képességének felismerését tapasztalhatjuk. *Amennyiben a fent leírtak alapján elfogadjuk, hogy az írásbeliség a folklór alkotásoknak mind létrehozására, mind közvetítésére képes, továbbá a folklór a könyvnyomtatás megjelenése óta Európa szinte minden társadalmában intenzív kapcsolatban, kölcsönhatásban állt az írásbeliséggel, akkor a honfoglalás populáris hagyományát mindenképpen folklorisztikai kutatásra érdemes területnek kell tekintenünk.*

4.3.2. Az *intertextualitás* fogalma e kontextusban kétféle módon is felhasználható: egyrészt rávilágít arra, hogy írott szövegek egymáshoz való hasonlatossága nem egyedi s nem csupán a populáris irodalomra jellemző, így segítheti a dolgozatban bemutatott folyamat megértését és elfogadtatását. Másrészt azonban a fenti jelenség részletes bemutatása hozzásegíthet az intertextualitás fogalmának megértéséhez is, hiszen a XIX. század populáris irodalmának honfoglalás-narratívái jól modellálják a szövegek köziségét, azt, hogy minden egyes szöveg szinte végtelen vonatkoztatási rendszerrel rendelkezve milyen sokféle korszak, társadalmi és műveltségi réteg és hagyomány örökségét hordozhatja.

A kalendáriumok és ponyvák honfoglalási fejezetei, amennyiben *irodalomként* olvassuk őket, irodalmi művek sajátos *interpretációinak* tekinthetőek, hiszen magukba olvasztják a felvilágosodás, a reformkor és az 1848 utáni szépirodalom és tudományos írásbeliség számos elemét és a folklór bizonyos formáit. Tetszőleges elemeket válogatnak ki, azokat saját ízlésük és igényeik szerint alakítják és rendezik el. Eközben az egyes populáris nyomtatványok egymástól is kölcsönözhetnek elemeket, megfogalmazásokat, ötleteket. Így intertextuális *kölcsönhatás* jön létre, hiszen az egyes kalendáriumi szövegek egymásra is „ráírnak”, egymás szövegeit másolják, utánozzák, az évtizedek alatt csiszolódó korpuszt az egyes kiadók és szerzőik közös tulajdonnak tekintették. E kiadói gyakorlatot Rudolf Schenda szerint az indokolja, hogy a népi olvasóközönség elsősorban identitásának megerősítését, s nem világgépének szélesítését, ismereteinek gazdagítását várta olvasmányaitól. Ezért statikusak a populáris irodalomban a „sztorik”, szüzsék, motívumok és hősök. A változások térnyeréséhez itt sokkal hosszabb időre van szükség, mint az elit irodalomban. E tekintetben is rokon jelenség a populáris irodalom a folklórral.

4.3.3. A középkori kútfők rögzítő szerepe, majd a felvilágosodás forrásfeltáró, a reformkor nemzetépítő és társadalmat egységesítő törekvései nélkül a magyar honfoglalás narratív hagyományai sem hidalhattak volna át ezer esztendő. E hosszú folyamat több lépcsőfokán is az írott, sőt nyomtatott változatok biztosították e narratíva elemei számára mind a fennmaradást, mind pedig az ismertséget.

A XIX. századot a nemzetépítés korszakának szokás nevezni: ekkor került ugyanis sor egyrészt a modern nemzetfogalom kialakítására, másrészt a társadalom valamennyi rétegének és csoportjának (házánkban beleértve ebbe a nemzetiségeket is) integrálására. Azt a nemzetfogalmat, Benedict Anderson szavaival: „képzelt közösséget”, amelynek egy állam és/vagy nyelvközösség minden tagját integráns részének tekintették, ez a korszak hozta létre. A történészek, antropológusok körében a nemzetépítési folyamat kulturális aspektusának többféle elméleti meghatározása él. Hobsbawm „kitalált hagyomány”-ról beszél, amely fogalom azt feltételezi, hogy a nemzettudatot alakító kulturális hagyomány egyrészt mesterségesen konstruált, másrészt az egyes alkotóelemeit is tudatosan kellett megteremteni. Összességében a XIX. századi Magyarországon a nemzeti tudatot éltető, tápláló hagyomány esetén *kitalálásról*, tehát valami teljességgel új dolog a célnak megfelelő megalkotásáról nem lehetett szó, hiszen minden alapanyag készen állt hozzá, ami évszázadok hosszú során csiszolódott, épült be a konstrukcióba. A nemzetépítés kulturális „háttérfolyamata”, kísérőjelensége csak a már létező elemekből (a nyelv analógiájára szavaiból, mondataiból) új beszédmód megszerkesztését igényelte. Így a XIX. század második felére kialakult „kánon”, a fennmaradó és tovább hagyományozható elemek tárháza már csak kiterjesztésre, szétszórásra várt.

4.4. A dolgozat elsődleges célja nem a populáris irodalom leírása volt, ennek ellenére néhány általános tapasztalat leszűrhetővé vált. A fentiek tükrében a disszertens számára a populáris olvasmányok nem a történeti tudományok képviselőinek előzetes prekonceptióira

szolgáló adatgyűjtemények (pl. nem feltétlenül adnak közvetlen választ arra a kérdésre, hogy miképpen működött és hatott a propaganda), hanem a bennük fellelt szövegek és képek tehetnek fel kérdéseket a kutatóknak, magyarázva a hozott anyag határozza meg az őket olvasó kérdéseinek irányát. Talán ez az oka, hogy nálunk a téma iránti érdeklődés hullámszerű volt és nem jöttek létre rendszerező, valamint rendszeres feltáró és interpretáló munkák e forráscsoport bemutatására és értelmezésére. A történészek, irodalomtörténészek stb. érdeklődése hamar kifáradt a hatalmas és mérhetetlenül heterogén anyag láttán. Alapos filológiai munka, a szövegek származásának, szerzőségének feltérképezésére irányuló igyekezet nem sok reménnyel kecsegtet, csak kivételes esetekben lehet eredményes. Kelet-Közép-Európában a populáris irodalom lényegesen kisebb mértékben függ más társadalmi alrendszerektől, a politikától, művészetektől, irodalomtól, mint nyugat-európai társai. A „felülről” illetve „alulról” kapott információt mindig megszűrve veszi át, ami egyben interpretációt, és a prezentálás során a célközönség igényeinek megfelelő fogyaszthatóvá tételt jelent. Ilyen értelemben a populáris irodalom *autonóm* létmódú rendszer, amelyben kitüntetett szerep jut a mindenkori középosztályok kezdeményezéseinek, igényeinek, érdeklődésének. Az elit réteg művelődését, életmódját, világképét vizsgáló diszciplínák számára tehát értelemszerűen kevesebb haszonnal kecsegtet forrásként való hasznosítása. Igazi lehetőséget akkor rejt a történeti tudományok számára, ha önállóan, a többi társadalmi és kulturális rétegtől nem elkülönítve, de ezek hatásának figyelembe vétele mellett mindenkor sajátos képződmény jellegére figyelve hasznosítják.

4.5. A ponyva- és kalendáriumkutatás az elmúlt évtizedekben a XIX. század két különböző kiadványtípusát részesítette előnyben. Körülbelül egyenlő arányban figyelt a XVIII. századi hagyományokat folytató, s nagyjából a XIX. század derekáig piacon levő úgynevezett *kiskalendáriumokra*, amelyek elsősorban kismeséses hagyományokhoz kapcsolódva mélyen gyökereztek a korábbi századok irodalmi és kalendárium-tradícióiban, valamint a XIX. század második felében piacra törő, és ott villámgyorsan vezető szerepet szerző Bucsánszky Alajos vállalkozásával, majd a cégét átvevő Rózsa Kálmánnal. Az utóbbi ponyváit és kalendáriumait leginkább mint negatív példát, a népbudítás különösen kegyetlen eszközét emlegették a kutatók. Az utókor értelmisége körében szokás volt a kapitalizmus szellemének káros hatásai okán e céget kipellengérezni. Kitüntetett figyelem kísérte továbbá a Bucsánszky nyomában járó Bartalits Imrét, és kisebb részben a szintén ebbe a sorba illeszthető Méhner Vilmos és vállalkozása.

Való igaz, hogy a kalendáriumok ezt *is* jelentették, ám ha alaposabban megnézzük őket, tartalmazhatnak – sokszor nem is kis mértékben – olyan ismereteket is, amelyek még a korabeli elit értelmiség, vagy a középosztály körében is megállták volna a helyüket. Továbbá – ahogy ezt már az elmúlt évtizedek kutatásai felfedezték – a kalendárium-műfaj a reformkor utolsó két évtizedében differenciálódásnak indult, s a különféle, az ország különböző részeiben tevékenykedő kiadók egymástól igen eltérő típusait alakították ki. Ráadásul az egyes sorozatok gyakran váltottak szerkesztőt, sőt időnként kiadót is, ami meglátszik az egyes szövegeken, illetve a szerkesztés módján is. Kevés kivételtől eltekintve, a szakirodalom az egyes kiadványok illetve az azokban megjelenő egyes szövegek, képek között nem tett lényeges különbséget, nem ez lévén kutatása célja, nem végzett úgynevezett „szoros olvasást”. A dolgozat ahhoz is adalékokat kíván szolgáltatni, hogy sommás ítéletek helyett árnyaltabb kép éljen a tudományos közéletben a XIX. századi ponyvairodalomról.

A disszertáció témájában eddig megjelent publikációk:

- Hagyomány, hagyományalkotás, népiesség és népszerűség. Eposzok az elit és a populáris kultúra határmezsgyéjén. In Pócs Éva (szerk.): *Folyamatok és fordulópontok. A PTE Néprajz Tanszékének tanulmányai Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. Budapest – Pécs, L'Harmattan Kiadó – PTE Néprajz Tanszék. 2003. /*Studia Ethnologica Hungarica* 3./ 267–286.
- Hősök és karakterek a XIX. századi ponyvai hősepikában. In Andrásfalvy Bertalan – Domokos Mária – Nagy Ilona (szerk.): *Az Idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*. III. Budapest, L'Harmattan Kiadó. 2004. 325–345.
- A magyar honfoglalás mondái az időben. A történeti folklorisztikai kutatások lehetséges útjai. In *Mi végre a tudomány?* Budapest, MTA Társadalomkutató Központ. /*Fiatal kutatók fóruma* 1./ 2004. 115–132.
- XVIII–XIX. századi kalendáriumaink néprajzi forrásértékéről. *Ethno-Lore. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve, XXII*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 2005. 387–415.
- A magyar honfoglalás történeteinek konstruálódása a XIX–XX. század fordulójának ponyva-, ifjúsági- és tankönyvirodalmában. Esettanulmány Böngérfi János életművének példáján. In Ekler Andrea – Mikos Éva – Vargyas Gábor (szerk.): *Teremtés. Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére*. Pécs – Budapest, PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan. /*Studia Ethnologica Hungarica* 8./ 2006. 442–461.
- Vizuális narratívák. Árpád és a honfoglalók képi és narratív ábrázolása a XIX. századi magyar kalendáriumokban. In Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklor és vizuális kultúra*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 2007.
- Connections between oral and literary tradition, popular culture and folklore. Change and transmission of narrative genres between oral and literary tradition in nineteenth century Hungarian popular literature. *Folklore Electronic Journal*. [Közlésre elfogadva]